

DIYARBAKIR TARİHİ HAKKINDA KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR

ÖZET

Stratejik bir konumu olan Diyarbakır bölgesi tarih boyunca çeşitli kavimlerin istilasına uğramış ve hatta Artuklular ve Akkoyunlular gibi önemli devletlerin payitahtı olmuştur. Dolayısıyla bölgenin başşehri olan Diyarbakır eski adı ile Amid bir kültür merkezi idi. Şüphesiz bölgenin tarihi hakkında eski çağlardan beri eserler yazılmış ve çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Bu eserlerin hepsini gözden geçirmek ve ufak bir makaleye sığdırmak tabii ki mümkün değildir. Bu durumda bu makalede ancak orta çağa hitap eden bazı yazma ve basılı eserlerin incelenmesi ve derleme kitap ve makalelere yer verilmesi uygun görüldü. Tabii ki bu arada kitâbe, meskukat ve mühürlerin de önemi belirtildi.

Makalenin hazırlanmasında çeşitli index ve kataloglara baş vuruldu. Bunların arasında şephesiz J. D. Pearson'ın *Index Islamicus*'u ve C. A. Storey'nin *Persian Literature* adlı eseri şüphesiz büyük bir önemi haizdirler. Britanya Müzesi ile Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphaneleri gibi önemli kütüphanelerin Arapça, Farsça ve Türkçe yazmalarının katalogları bilhassa önemli yazmaları tesbit etmede ve incelemede önemleri inkâr edilemez.

Ayrıca çeşitli kütüphanelerde araştırmalar yapıp bazı yazmalar yerinde bazılarının da mikrofilmleri alınıp daha sonra incelenmişlerdir. Dolayısıyla makalede zikredilen yazmalar bizzat görülmüştür.

Makale kaynaklardan ve literatürden oluşmaktadır.

Arapça kaynakların en önemlisi şüphesiz Britanya Müzesi Kütüphanesinde iki nüshası (Or. 5803 ve Or. 6310) olan Ibn al-Azrak al-Fariki'nin *Tarih-i Meyyâfarikin ve Amid* adlı eseridir. B. A. L. Awad tarafından ilk kısmı ve A. Savran tarafından Artuklular kısmının edisyon-kritiği yapıp birer doktora tezi olarak sunulan bu eserin adından da anlaşılacağı gibi Diyarbakır bölgesinin tarihi açısından büyük bir önemi haizdir. Eser 1176 yılına kadar olan hadiseleri kapsamaktadır.

Cl. Cahen ve F. Sümer tarafından kaynak olarak kullanılan ve Diyarbakır bölgesinin en önemli yerleşim merkezlerinden Hısn-ı Keyfa tarihini

konu edinen ve daha çok Eyyubilere yer veren *Hısn-ı Keyfa Kronoğinin* orijinal nüshasının her ne kadar 1417 yılına kadar olan hadiseleri kapsamı gerekirse de Viyanna Milli Kütüphanesinde (Mxt 355) tek bir nüshası bulunmakta ve bu nüsha sadece 1376 yılına kadar olan hadiseleri kapsamaktadır.

Karakoyunlu ve Akkoyunlu tarihlerine yer veren 15. yüzyıl vakanuvistlerinden Abdallah b. Fethullah al-Bağdadi'nin *Târîh-i al-Ğiyâsi* adlı eseri genel bir dünya tarihi olmasına rağmen mezkur asır için orijinal bir kaynaktır.

İbn Şeddâd'ın meşhur eseri *Al-'Alağ al-Hatıra fi zikri Umerâ' al-Şam ve al-Cezire* iki büyük cilt halinde olup ilk cildi Şam ve Haleb tarihini, ikinci cildi ise Diyârbekr, Diyâr-ı Muđâr ve Diyâr-ı Rabi'a bölgelerini konu edinmektedir. Çeşitli eserlerden yararlanan Ibn Şeddâd daha ziyade Ibn al-Azrak'ın yukarıda adı geçen eserine bağlı kalmış ve bölgenin tarihine bir yüz yılı daha kapsıyan orijinal sayfeler eklemiştir. Bodleian Kütüphanesinde ki (Marsh 333) nolu yazmanın Ibn Şeddâd'ın eserinin ikinci cildi olduğu ileri sürülmektedir. 1280 yılında istinsah edilen bu mezkur nüsha daha ziyade Mervaniler ve Akkoyunlular üzerinde durmaktadır.

Bu yazmalardan başka al-Karamani'nin dünya tarihi, Ibn Arabşah'ın *'Aca'ib al-Mağdur fi Nevâib Timür* adlı eseri, ve 'Abd al-Selâm Efendi'nin *Tarih al-Mardin* i bölgenin tarihi açısından kayda değer yazmalardandırlar.

Diyarbakır bölgesinin tarihini bilhassa işliyen Farsça eserler oldukça azdırlar. Mevcut Frasça eserler daha ziyade selçuklular, Safeviler ve Timur tarihlerini konu edinmekte ve nadiren Akkoyunlu ve Karakoyunlulara yer vermektedirler. Timur ve Selçuklu tarihlerini konu edinen eserler daha ziyade Arapça ve Türkçeden tercüme edilmiş olanlardır. Mamafih Britanya Müzesi Kütüphanesinde birer nüshaları bulunan Nizâm al-Din Şami'nin *Zâfernâme* 'si (Add. 23980), Ebû Tâlib al-Huseyni tarafından Moğolcadan Farsçaya tercüme edilen *Malfuzat-ı Emir Timür* (Or. 158), İdris b. Husam al-Din al-Bidlisi'nin *Heşt Behişt* i (Add. 7646 ve Add. 7647), Hacı Muhammed Kuli Kacar'ın *Lubb al-Lubâb* 'i (Or. 3400), Muhammed Muhsin'in *Zubdet al-Tavârih* 'i (Or. 3498), ve anonim *Târîh-i Şâh İsmâ' il* (Or. 3248) Timur, Akkoyunlu, Karakoyunlu, ve Safeviler tarihi hakkında bilgi vermeleri bakımından büyük bir önemi haizdirler.

Bölgenin tarihini işliyen Türkçe yazmalar da oldukça azdırlar. Mevcut olanlar, münşeat mecmualarının haricinde, genellikle Arapça ve Farsça'dan tercüme edilmiş olanlardır.

Emir Şeref b. Şems al-Din Bidlisi'nin 1596 yılında Farsça olarak kaleme aldığı *Şerefnâme*'nin biri Muhammed Beg b. Ahmed Beg Mirza ve diğeri Şem'i tarafından olmak üzere iki ayrı tercümesi vardır. Birer nüshaları Britanya Müzesi Kütüphanesinde bulunan (Or. 1127 ve Add. 18547) bu yazmaların her ikisinde de Diyarbakır bölgesi ile ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır.

Timurluları ve Selçukluları konu edinen bazı tercümelerde azda olsa bölge ile ilgili bazı bilgilere rastlamak mümkündür.

Şüphesiz Hoca Sa'd al-Din'in Farsçadan tercümesini yaptığı *Tarih-i Muslihiddin-i Lari* Büyük Selçuklular, Diyarbakir Atabeyleri, Eyyubiler ve Timurlular hakkında geniş bilgi vermekte ve bölgede cereyan eden olayları işlemektedir.

Bıyıklı Mehmed Paşa tarafından Yavuz Sultan Selim'in emri ve bölgeye gönderdiği askerlerin yardımıyla Osmanlı devletine katılan Diyarbakır bölgesinin fetih hikayesini şüphesiz Selimnâmeleden takip edebiliriz. Bu Selimnâmelerden biri Mustafa b. Celâl'in yazdığı *Ma'asir-i Selim Han*'i olup bir nüshası Britanya Müzesi Kütüphanesinde (Add. 7848) bulunmaktadır.

Bölge ile ilgili bazı önemli mektupları münşeat mecmualarında bulmak mümkündür. Şüphesiz bu mecmuaların en önemlisi tarihçilerin aşina olduğu Feridun Beg'in *Münşe'at-ı Sâlâtin* adlı mecmuasıdır. Britanya Müzesi Kütüphanesinde iki ayrı mecmua daha bulunmaktadır. Bunların her ikisi de Ebu al-Kasım İvağlı tarafından toplanmış mürâselatı hâvidirler (Britanya Müzesi Kütüphanesi Or. 3482 ve Or. 348).

Diyarbakır bölgesi bilhassa bu gün kü Diyarbakır şehrinin surları kitâbeler açısından son derece zengindir. Bu kitâbelerin yazma eserlerde kaleme alınan bilgileri tamamlayacağından eminim.

Bölgenin tarihini ayrıca meşhur muasır tarihçilerin şimdiye kadar edisyonu yapılmış ve yayınlanmış eserlerinden de takip etmek mümkündür. Bunların en meşhuru şimdiye kadar bir kaç baskısı yapılmış İbn al-Esir'in oniki ciltlik *Al-Kâmil fi al-Tarih* adlı eseridir. 1222 yılına kadar vuku bulan olayları bir dünya tarihi olan eserine derc eden İbn al-Esir bilhassa Selçukluların menşei hakkında kayda değer bilgiler vermektedir. Bilhassa 11. ve 12. asırlarda Diyarbakır bölgesinde vuku bulan hadiseleri kapsamı açısından bizim için eserin önemli bir yeri vardır.

Bu konuda kayda değer diğer eserlerin çoğu bilhassa Selçuklulara geniş yer vermişler ve dolayısıyla yeri geldiğinden Diyarbakır bölgesinin tarihine az da olsa değinmişlerdir. Bu gibi eserlerin arasında Reşid al-Din'in *Câmi' al-Tavârih*'ini, Hamdullah al-Mustavfi al-Şazvîni'nin *Târîh-i Güzide*'sini, Ibn al-Cevzi'nin *Kitâb al-Muntaẓam ve Mülekât al-Mültezem fî Ahbârî al-Muluk ve al-Umem* adlı eserini, ve Sibt-ı Ibn al-Cevzi'nin *Mirât al-Zamân fî Târîhi al-'Ayân* adlı eserini sayabiliriz.

Bunlardan başka Mirhond'un sekiz ciltlik *Ravzat al-Şafa fî Siret al-Enbiyâ ve al-Mülük ve al-Hulefâ* adlı eseri Selçuklulardan maada Akkoyunlular ve Karakoyunlulara geniş bir yer vermesi bakımından büyük bir önemi haizdir.

Şüphesiz bu konuda en önemli eser adından da anlaşılacağı üzere Ebu Bekr Tihrän'nin *Kitâb-ı Diyârbekriyye*' sidir. Bilhassa Akkoyunluların ve Karakoyunluların tarihini işliyen bu eser mezkur devir için bölgenin tarihi hakkında başka eserlerde rastlanmayan çok önemli bilgileri havidir.

Bölge, bilhassa Diyarbakır şehri ve şehri kuşatan surlar kitabeler yönünden son derece zengindir. Maalesef bu kitabelerin çoğu gün geçtikçe aşınıp yok olmaya yüz tutmuşlardır. Kitabeler şimdiye kadar çeşitli ilim adamları tarafından incelenip okunmuşlardır. Max van Berchem ve J. Strzowski kitabelerin bir kısmını okuyup *Amida* adlı eserlerinde yayınlamışlardır. Gabriel'in iki ciltlik *Voyages Archeologiques* adlı eserinde de kitabelerin bir kısmını bulmak mümkündür. Bu arada mahalli tarihçilerden Basri Konyar, Kazım Baykal, Süleyman Savcı ve Şevket Beysanoğlu kitabelerin önemlerini belirtmiş ve yazmış oldukları çeşitli makale ve kitaplarında yayınlamışlardır. Bunlardan bilhassa Şevket Beysanoğlu'nun *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi* adlı eseri kayda değer. Henüz 1. cildi yayınlanmış olan bu eserde çeşitli kaynaklardan faydalanılarak ve hatta yerine gidilerek fotoğraflar çekilmek suretiyle kitabelerin çoğu bir araya getirilip okunmuş ve Arapça olanlar Türkçeye tercüme edilmişlerdir. Eserin bu 1. cildinde Diyarbakır'ın tarihi başlangıçtan Akkoyunlulara kadar geniş bir şekilde işlenmiştir. Şevket Bey'in eserin önsüzünde belirttiği gibi Akkoyunlulardan günümüze kadar olan şehir havalisinin tarihi ise 2. cildin konusunu teşkil edecektir.

Anlaşıldığı kadarıyla bölgede hüküm süren tüm devletler bölgenin çeşitli şehirlerinde madeni paralar bastırmışlardır. Paraların basıldığı belli başlı yerler Amid, Meyyafakirikin, Hısn-ı Keyfa, Mardin ve Maden şehirleri idi. Bu madeni paraları bilhassa Britanya Müzesi kataloglarında bulmak mümkündür.

Bölgenin tarihini konu edinen tetkik eser ve makaleler sayıca pek de fazla değildir. Batı dillerinde yazılmış ancak bir kaç esere rastlanmaktadır. Türkçe yazılmış eserler ise bilhassa yukarıda adları geçen Süleyman Savcı gibi mahalli tarihçilerin kalemlerinden çıkmışlardır. Ayrıca Diyarbakır bölgesinin Büyük Selçukluların yönetimine girmesi Prof. Ali Sevim tarafından *Diyarbakır Bölgesinin Büyük Selçuklu İmparatorluğuna katılması* (Ankara 1975) adlı esrinde kaleme alınmış ve Selçukluların bölgede ki faaliyetleri anlatılmıştır. Prof. Nejat Göyünç'ün *XVI. yüzyılda Mardin Sancağı* adlı eserinde bölgenin Osmanlılar tarafından fethi çok güzel bir şekilde özetlenmiştir.

Bölgenin çeşitli tarihi yönlerini konu edinen makaleleri burada sıralamak mümkün değildir. Ancak bölgede hüküm süren Selçuklu, Artuklu, Eyyubi, ve Akkoyunlu devletlerinin çeşitli yönleri bu makalelerin konularını teşkil ettiklerini burada belirtmek gerekir.

Son derece stratejik bir önemi haiz Diyarbakır bölgesinin tarihi hakkında şimdiye kadar yeterince bir inceleme maalesef yapılmamıştır. Bölgede ki kitâbeler yazmalar kadar birer tarih kaynağıdır. Bunların her birinin ilmi olarak incelenmesi bölgenin tarihine büyük bir katkıdır sanırım.

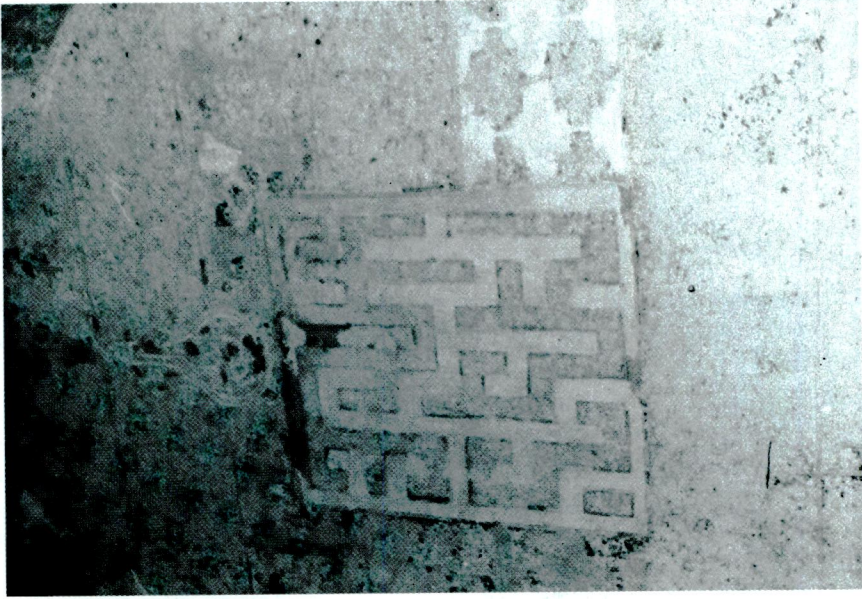

Fig. 2 — An inscription on the wall of a room in a house on Ziya Gökalp Road in Diyarbakır city.

Fig. 1 — The tomb-stone of Muslihiddini Lari.

Fig. 3 — The inscription of a fountain known as Alba - Taş by the inhabitants of Diyarbakır city. The fountain is by the walls of Inner Fortress and the inscription is on the wall above the fountain.

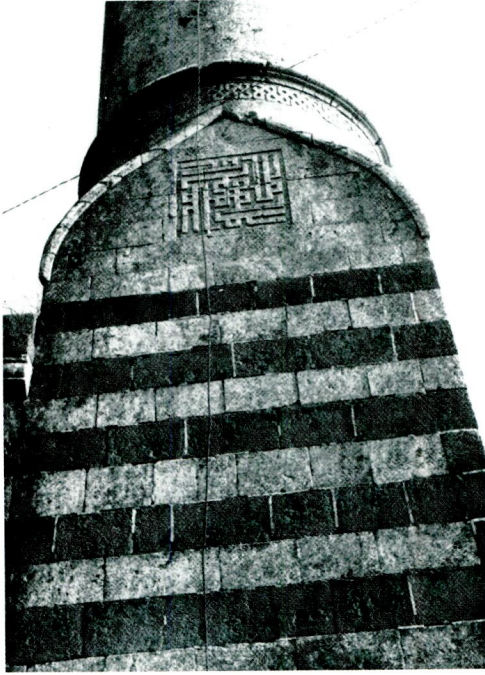

Fig. 4 — An inscription on the minaret of Lale Bey Mosque-northern side.

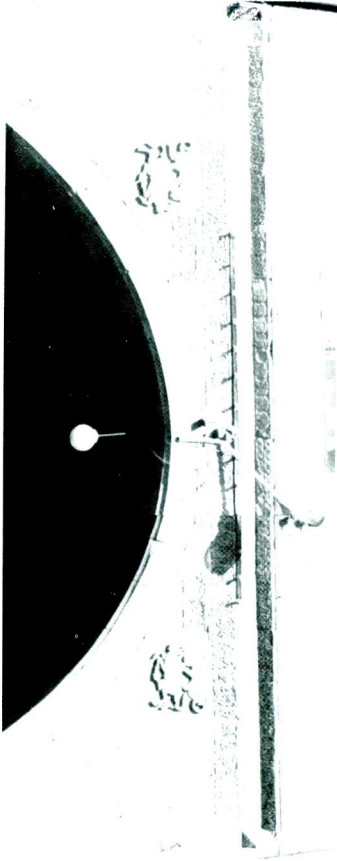

Fig. 5 — An inscription on the eastern portal of Grand Mosque opening to the Market place.